

UOT-811.512.1

Səhifə:14-19

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.14>

Zemfira Əliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ KONSEPT PROBLEMİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə konseptin bədii tərcümədəki funksiyası və transformasiya potensialı müasir nəzəri yanaşmalar fonunda araşdırılır. Müəllif konsepti yalnız statik semantik vahid kimi deyil, həm də kontekstdən mədəni kodlardan və oxucu təcrübəsindən asılı olan dinamik konstruksiya kimi təqdim edir. Məqalənin əsas tezisi ondan ibarətdir ki, konseptin tərcüməsi sadə leksik ekvivalentləşdirmə aktı deyil, mədəniyyətlərarası interpretativ prosesdir. Burada konseptin dəyişkən və çoxqatlı strukturu poststrukturalist və hermenevtik yanaşmaların işığında təhlil olunur. Konseptin semantik yükü mətnin kontekstində dəyişir və bu dəyişikliklər tərcümə zamanı yeni mənə qatları ilə zənginləşə bilər. Tərcüməçi yalnız konseptual vasitəçi deyil, həm də mədəniyyətlərarası müəllifdir. Tərcüməçinin funksiyası konsepti ya reproduktiv şəkildə ötürmək, ya da produktiv şəkildə yeni semantik sistem daxilində yenidən yaratmaqdır. Konseptin tərcüməsində baş verən semantik sürüşmələr kontekstual nümunələrlə göstərilir.

Açar sözlər: konsept, bədii tərcümə, semiotika, interpretasiya koqnitiv dilçilik, mədəniyyət, tərcüməçi, ekvivalentlik, hermenevtika, transformasiya.

Giriş: Bədii tərcümə mədəniyyətlərarası kommunikasiya forması olaraq tək-cə mətnin bir dildən digərinə köçürülməsi deyil, eyni zamanda mədəni, mental və estetik strukturların mürəkkəb transformasiyası prosesidir. Bu prosesin əsas anlayışlarından biri konseptdir. Konsept – xalqın mədəni yaddaşında formalaşmış, mənəvi təcrübəni, emosional dəyərləri və kollektiv assosiasiyaları özündə birləşdirən mənəvi vahiddir. Konseptin tərcüməsi problemi müasir tərcümə nəzəriyyəsinin, koqnitiv dilçiliyin və mədəniyyətşünaslığın diqqət mərkəzindədir. Çünki, konsept yalnız dil vahidi deyil, həm də bir xalqın dünyagörüşünün ifadəsidir və bu baxımdan digər dil-mədəni sistemdə bədii rekonstruksiya ehtiyac duyulur [1, s. 35-37].

Məqalənin məqsədi konsept problemini bədii tərcümə kontekstində linqvokoqnitiv və mədəniyyətlərarası yanaşmalar prizmasından araşdırmaq, onun adekvat şəkildə tərcümə olunması ilə bağlı əsas çətinlikləri üzə çıxarmaq, bədii diskurs çərçivəsində konseptual strukturların tərcümə strategiyalarını təklif etməkdir. Məlum olduğu kimi, konsept koqnitiv dilçiliyin əsas kateqoriyalarından biridir. S.A.Askoldov, Y.S.Stepanov, V.Z.Demyankov, E.S.Kubryakova kimi alimlərin tədqiqatlarına əsasən konsept xalqın kollektiv təcrübəsinin və dərk prosesinin nəticəsi olaraq formalaşan mədəniyyət anlayışıdır və dil vasitəsilə yaddaşda sabitləşir [1, s. 37-38].

Linqvokulturoloji baxımdan konsept yalnız rəşional deyil, həm də obrazlı, emosional və qiymətləndirici komponentlərə malikdir. Məhz bu komplekslik onu bədii mətnin təhlilində xüsusi əhəmiyyətli edir. Bədii ədəbiyyatda konseptlər leksik-semantik sahələr, narrativ strukturlar, metaforik sistemlər, arxetiplər və süjet motivləri vasitəsilə özünü büruzə verir.

Konseptlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi bu strukturları yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də kulturoloji və koqnitiv planda dəyərləndirməlidir. Bu da tərcümə prosesini sadə semantik ötürmədən çıxararaq, intersemiotik və intermental bir prosesə çevirir. Konseptual strukturların bədii tərcümədə qarşılaşdığı əsas çətinliklər aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər:

1. *Kulturoloji asiometriya.* Hər bir konsept konkret dil-mədəni sistemdə formalaşır və bu sistemin mədəni kodları ilə əlaqəlidir. Bəzi konseptlər tərcümə zamanı yalnız leksik deyil, mədəni çalarlar baxımından da uyğunsuzluq yaradır. Bəzi hallarda konseptin qarşılığı tərcümə dilində

ümumiyyətlə, mövcud olmaya bilər. Bu zaman tərcüməçi ya adaptasiya, ya da şərhə müşayiət olunan transliterasiya yolunu seçməlidir.

2. *Metaforik sıxlıq və çoxlaylılıq.* Bədii mətndə konseptlər çox zaman metaforik strukturların daxilində kodlaşdırılır. Bu metaforaların semantik yükü və obrazlılığı isə mədəni kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilər [2, s. 25-27]. Məsələn, “qırmızı rəng bir mədəniyyətdə ehtirası simvolizə edirsə, digərində təhlükəni və qanı ifadə edir. Donuz islam kultüründə haram və çirkli heyvan sayılırsa, mənfi emosiyalar doğursa, çin kultüründə bolluq və bərəkət rəmzi hesab olunur. Günəş simvol ölkələrində hərarət, istilik simvoludursa, ərəb dünyasında çox isti, ziyanlı bir varlıq kimi qəbul olunur. Belə metaforaların adekvat tərcüməsi xüsusi kontekstual təhlil tələb edir.

3. *Emosional rezonans uyğunsuzluğu.* Konseptin daxilindəki emosional komponent mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tərcüməçi yalnız məna deyil, emosional rezonansı da ötürməyə çalışmalıdır. Əks halda, mətndəki estetik və mənəvi dəyər itib gedə bilər. Bu, xüsusilə poetik tərcümədə daha çox hiss olunur.

Konseptlərin tərcüməsində istifadə olunan əsas strategiyalar aşağıdakılardır: *Ekvivalent tapmaq.* Əgər tərcümə dilində konseptin semantik və funksional baxımdan uyğun qarşılığı varsa, bu strategiya uyğunluq təşkil edir. *Tərcümə adaptasiyası.* Mədəni baxımdan fərqli, lakin oxşar funksiyaları yerinə yetirən konseptlər aşağıdakı uyğunluq əsasında tərcümə aparılır. *İzahatlı tərcümə.* Əgər konsept tərcümə dilində qarşılıq tapmırsa, ya tərcümənin içində, ya da haşiyədə onun izahı verilir. *Transliterasiya.* Bu strategiya xüsusilə unikal, mədəni və ya tarixi konseptlər üçün istifadə olunur.

Bədii tərcümədə konsept problemi tərcümənin ən incə və eyni zamanda ən həlledici mərhələlərindən biridir. Tərcüməçinin vəzifəsi yalnız semantik ötürmə deyil, həm də konseptin içindəki mədəni, emosional və estetik qatların qorunmasıdır. Bu isə geniş kulturoloji savad kontekstual düşüncə və yüksək interpretativ bacarıq tələb edir.

Müasir tərcümə nəzəriyyəsinin qarşısında dayanan vəzifələrdən biri konseptual çətinliklərin sistemli təsnifatını vermək, onların tərcümə modellərini hazırlamaq və bədii tərcümədə konseptin interpretasiya imkanlarını araşdırmaqdır. Belə yanaşma yalnız tərcümənin keyfiyyətini artırmaq, həm də mədəniyyətlərarası dialoqun daha dərin və qarşılıqlı anlayışa əsaslanan bir platformada qurulmasına xidmət edir [3, s. 5-7].

Bədii tərcümə sahəsində aparılan müasir tədqiqatlar göstərir ki, konseptual strukturların bir dildən digərinə keçidi sadə leksik uyğunluq çərçivəsində izah oluna bilməz. Konsept – yalnız bir sözün və ya ifadənin tutumu deyil, həm də onun fonundakı koqnitiv təcrübə, kulturoloji qatlar, emotiv dəyərlər və semiotik reallıqlardır. Bu baxımdan konseptin tərcüməsi sadəcə “məna ötürülməsi kimi deyil, dinamik transformasiya və mədəniyyətlərarası mənalandırma aktı kimi başa düşülməlidir. Konsert əsasən, bədii tərcümə prosesində statik və dəyişməz bir vahid kimi deyil, əksinə, çevik kontekstdən asılı və çoxmənəli semantik konstruksiya kimi nəzərdən keçirilir.

Konsept – sabit semantika, yoxsa dəyişkən strukturdur?

Ənənəvi yanaşmalarda konsept tez-tez sabit, universal və birmənəli vahid kimi təqdim olunur. Lakin poststrukturalist və hermenevtik yanaşmalar göstərir ki, konsept hər zaman oxucuya, kontekstə və dövrə görə dəyişən, dinamik və çoxşəxəli konstruksiyadır. Xüsusilə bədii mətnlərdə konsept, müəllifin dilində konkret funksional emosional yük daşıyır və bu, tərcümə zamanı dəyişə, dərinləşə və tamamilə yeni anlam çalarları qazana bilər.

Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında “ocaq” konsepti təkcə məkan deyil, həm də mənəvi ailə, ailə sevgisi mənalarını daşıyır. Bu konsepti başqa bir mədəni müstəviyə daşımaq onun yalnız semantik məzmununu deyil, ideoloji və emosional yükünü də çevirmək deməkdir [4, s. 25-27].

Tərcüməçi sadəcə olaraq vasitəçidirsə, onun funksiyası ilkin konsepti olduğu kimi ötürməkdir. Amma əgər tərcüməçi, həm də mədəniyyətlərarası müəllif funksiyası daşıyarsa, onda o, hər konsepti tərcümə dilinin semiosferasında yenidən yaradır. Tərcüməçi konsepti ya reproduktiv şəkildə (qarşılığını axtararaq), ya da produktiv şəkildə, konseptə uyğun yeni struktur yaradaraq təqdim edir.

Dostoevskinin “cnhflfybt” konsepti rus dilində daşıyıcısının düşüncəsində insanın mənəvi yetkinləşməsi üçün zəruri olan daxili əzabdır. Onun Azərbaycan dilində “əziyyət” və “iztirab” kimi tərcüməçi yalnız qismən adekvat sayıla bilər.

Tərcüməçi ya bu konsepti şərhərlə açır, ya da mətnə əlavə kontekst yaradır. Konseptlərin tərcüməsində ortaya çıxan əsas problemlərdən biri konkret kontekstdəki semantik sürüşmələrdir. Eyni konsept fərqli mətnlərdə fərqli semantik funksiyalar daşıya bilər. Bu isə tərcüməçidən tekstoloji çeviklik, mədəni-kultural semantikanın genişliyi və hermenevtik uyğunluq tələb edir.

“Motherland” konsepti Amerika mədəniyyətində vətəndaşlıq, Vətənə bağlılıq hissini əks etdirirsə, Azərbaycan mənəvi-etnik şüurunda “Ana Vətən” konsepti həm analıq, həm şəhidlik, həm də qəhrəmanlıq obrazları cəmlənmiş olur [5, s. 31-33].

Burada ekvivalent axtarışı deyil, semiotik analoqun yaradılması əsasdır. Tərcüməçi məqsədli şəkildə oxucunun şüurunda bu cür emosional və simvolik konnotasiyanı oyatmaq üçün bütün bacarığını işə salmalıdır. Müasir qloballaşma dövründə bir çox konseptlər artıq hibrid forma alır. Onlar tək bir mədəniyyətə yox, çoxsaylı semiosferlərə məxsus olur. Bu baxımdan tərcüməçi artıq yalnız müxtəlif dillərin səviyyəsində fəaliyyət göstərmir, əksinə multimədəniyyətli kodlar arasında uyğunluq yaratmalı olur. Bu halda tərcümənin məqsədi lokallaşma kimi qəbul olunaraq forma yaratmaq olur.

“Konsept” termini humanitar elmlərlə XX əsrin sonlarından ehtibarən geniş istifadə olunmağa başlamış və xüsusilə koqnitiv dilçilik sahəsində mərkəzi anlayışa çevrilmişdir. Konsept – sözün arxasında dayanan mənəvi reallıq modelidir; o, təcrübə, yaddaş, mədəni bilik və emosional assosiasiyalarla bağlıdır. Ləmsəmdən fərqli olaraq konsept çoxcəhətlidir: dil forması (söz və ya ifadə), koqnitiv matrisa (başqa konseptlərlə əlaqə şəbəkəsi); emosional komponent (qiymətləndirici məna, emosional yük); mədəni-semiotik qat (simvolika, arxetiplər, mifoloji strukturlar). Bədii mətnə konsept mətnin strukturunu təşkil edən semantik nüvəyə çevrilir. Lakin bu kompleks qurum başqa dilə ötürülərkən tez-tez parçalanma və ya deformasiya riski ilə qarşılaşır. Məhz burada tərcüməçinin rolu meydana çıxır: o, təkcə mənanı yox, konseptual dərinliyi və mədəni konteksti də bərpa etməlidir.

Bədii mətn yalnız informativ deyil, eyni zamanda semiotik sistemdir. O, müəyyən estetik və simvolik simvolik qanunlarla təşkil olunmuş məna məkanıdır. Bu sistemdə konsept semiotik mərkəz rolunu oynayır, obrazları, metaforaları və intertekstual əlaqələri birləşdirir. Məsələn, M.P.Vaqifin qoşmalarında “gözəl” konsepti sadəcə fiziki şəxs deyil, eyni zamanda sevgili, məhəbbət obyekt, gözəl qadın, həyat yoldaşı, ev ocağının qoruyucusudur.

Poeziyada konseptlər çox vaxt metaforik forma alır. Məsələn, “nur” konsepti Azərbaycan fəlsəfi ənənəsində həqiqətən, haqq, məhəbbət, mənəvi yüksəklik mənalərini özündə birləşdirir [6, s. 28-31].

Bu isə göstərir ki, konseptin uğurlu tərcüməsi üçün mədəni-mənəvi kontekstdə təhlil və interpretasiya şərtidir. Ənənəvi tərcümə nəzəriyyəsi uzun müddət ekvivalentlik prinsipi üzərində qurulmuşdu. Yəni mətn vahidlərinin bir-birinə uyğun gəlməsi əsas sayılırdı. Lakin konseptlərin tərcüməsində bu yanaşma kifayət etmir. Məsələn, alman dilindəki “Heimat” anlayışını “Vətən” kimi tərcümə etmək onun tərkibindəki nostalgiya, məkan yaddaşı, emosional bağlılıq və mənəvi təhlükəsizlik anlayışlarını tam ötürmür. Müasir tərcümə yanaşmalarında aşağıdakı strategiyalar istifadə olunur, empatik adaptasiya – oxşar emosional və mədəni təsirə malik ifadə tapmaq; izah və şərhərlə müşayiət – konseptin mətn daxilində və ya qeyd şəklində açıqlanması; kontekstin yenidən qurulması, oxucunun orijinal konsepti təbii şəkildə dərk etməsi üçün mətnə uyğun şəraitin yaradılması. Beləliklə, konseptin tərcüməsi hermenevtik aktdır və tərcüməçi burada passiv dilçi yox, mənalərin fəal interpretatorudur [7, s. 40-43].

Konseptlərin tərcüməsində rast gəlinən əsas çətinliklərdən biri də semantik sürüşmələrdir. Bu konsept fərqli kontekstlərdə və mədəniyyətlərdə fərqli anlam qatlarına malik ola bilər. Eyni zamanda anlamların yenidən bölgüsü baş verir. Bəzi hallarda konsept yeni dilə keçərkən kontekstual adaptasiya nəticəsində transformasiyaya uğrayır.

Tərcüməçi mədəniyyətlərarası konsept yaradıcısıdır. Tərcüməçi kulturoloji vasitəçi və kontekst memarıdır. O, iki mədəniyyət arasında semiotik körpü qurur. Onun missiyası təkcə sözlər

çevirmək yox, konseptual reallığı yeni mədəni semiosferdə bərpa etməkdir. Burada interpretativ məsuliyyət anlayışı ön plana çıxır. Tərcüməçi konsepti istədiyi kimi təhrif edə bilməz, lakin onun mədəni müstəviyə uyğunluğunu təmin edə bilər [5, s. 50-51].

Nəticə: Yəni bu mətnə sadıqlıqla uyğunlaşdırma, orijinal mətnlə hədəf oxucu arasında tarazlıq yaratmaq prosesidir. Konsept bədii tərcümədə yalnız semantik vahid deyil – dil, mədəniyyət, yaddaş və emosionanın kəsişdiyi nöqtədir. Onun tərcüməsi isə sadəcə ötürmə deyil, mənaların yenidən yaradılması mədəniyyətlərarası dialoq aktıdır. Bədii tərcümə nəzəriyyəsi konsepti statik və yeknəsəq yox, dinamik və çoxmənəli fenomen kimi qəbul etdikdə, həm nəzəri, həm də praktik baxımdan daha çevik və məhsuldar olur. Tərcüməçi isə bu mənada yalnız dilçi yox, həm də mədəniyyət araşdırılması, yaradıcılıq sahibidir. O, konsepti tərcümə edərkən mədəni şüurun sərhədlərini genişləndirən yeni bir məna aktı yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода. Москва. «Высшая школа», 1990.
2. Дьяконова И. Этика перевода и культурная ответственность. Вестник. РГГУ, 2022.
3. Venuti L. The Translators' invisibility. Routledge, 1992.
4. Riceur P. Routledge, 2006.
5. Derrida L. Des Tours de Babel. In.: Difference in Translation, 1985.
6. Eko U. Mouse or Rat? Translation as Negotiation Widened Nicolson, 2003.
7. Lefevere A. Translation, Rewriting and the manipulation of literary Fame. Routledge, 1992.

Земфира Алиева

Проблема концепта художественном переводе

Резюме

В данной статье рассматривается роль концепта в художественном переводе и его трансформационный потенциал в контексте современных теоретических подходов. Концепт требуется не как статичная семантическая единица, а как динамическая конструкция, зависящая от контекста, культурных кодов и читательского восприятия. Основной тезис работы заключается в том, что перевод концепта – это не просто передача лексического материала, а акт межкультурной интерпретации.

Концепт анализируется через призму постструктуралистических и герменевтических подходов как многослойная и изменчивая структура. Подчеркивается, что семантическая нагрузка концепте в художественном тексте варьируется в зависимости от контекста, и при переводе может обогащаться новыми смыслами.

Переводчик выступает не только как концептуальный посредник, но и как культурный автор. Задача переводчика либо воспроизвести исходный концепт репродуктивно, либо продуктивно создать новую семантическую структуру в рамках переводного текста.

Ключевые слова: *концепт, художественный перевод, семиотика, интерпретация, когнитивная лингвистика, культура, переводчик, эквивалентность, герменевтика, трансформация.*

Zemfira Aliyeva

The problem of the concept in literary translation

Summary

This article explores the role of the concept in literary translation and its transformative potential within the framework of contemporary theoretical approaches. The author treats the concept not as a static semantic unit, but as a dynamic construct shaped by context, cultural codes,

and the reader's interpretative experience. The central thesis is that translating a concept is not merely a matter of conveying lexical meaning but an act of intercultural interpretation.

In the first section, the concept is examined through poststructuralist and hermeneutic perspectives as a multilayered and fluid structure. The author emphasizes that the semantic load of a concept in a literary text varies depending on the context and may acquire new layers of meaning in the process of translation.

The second section focuses on the role of the translator, who is seen not only as a conceptual mediator but also as a cross-cultural author.

Key words: *concept, literary translation, semiotic, interpretation, cognitive linguistic, culture, translator, equivalence, hermeneutics, transformation.*

Çapa tövsiyə edən: *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *professor İ. Tahirov*
professor İ. Məmmədli